

Jednostka i władza w powieści Anatolija Rybakowa pt. *Dzieci Arbatu*

Ewelina Chojnicka

Uniwersytet Gdański, Wydział Filologiczny, Instytut Rusycystki i Studiów Wschodnich
E-mail: chojnicka93@op.pl

Tutor: dr Liliana Kalita

Uniwersytet Gdański, Wydział Filologiczny,
Instytut Rusycystki i Studiów Wschodnich

Słowa kluczowe – *dyktatura Stalina, kult jednostki, zesłanie na Syberię, „Dzieci Arbatu” Anatolija Rybakowa, homo sovieticus*

Anatolij Rybakow do końca swojego życia wierzył w socjalizm, był „zagorzałym” komunistą i nie potrafił zrozumieć końca ZSRR. Jego twórczość poświęcona była ważnym problemom i wydarzeniom, które miały miejsce w Rosji Radzieckiej. Pisarz starał się dokumentować prawdy życia i wtedy, gdy było to już możliwe, mówić, że w jego ojczyźnie dzieje się źle. Napisał antystalinowską powieść *Miłość Lili*, opublikował *Ciężki piasek*, gdzie po raz pierwszy mówiło się o głodzie na Ukrainie w latach trzydziestych. Międzynarodową sławę przyniosła mu arbacka epopeja, a przede wszystkim *Dzieci Arbatu* (Rybakow, 1987).

Rybakow już bardzo wcześnie zrozumiał, że kłamstwo ogarnęło i przeniknęło całą rzeczywistość, a w miejsce prawdy głoszone półprawdę lub fałsz. Był jednym z pierwszych, którzy podjęli temat stalinizmu. W swoich utworach zawierał elementy autobiograficzne, lecz żaden z bohaterów nie był jego wcieleniem. Były to portrety zbiorowe. Nigdy bezpośrednio nie wspominał trzech lat spędzonych na zesłaniu na Syberię z artykułu 58 p.10 (skazany za antyradziecką propagandę i agitację). Jego utwory dały radzieckiemu czytelnikowi ogromny materiał poznawczy. Mimo niewielkiej uwagi i braku obiektywnej krytyki literackiej Anatolij Rybakow pozostaje jednym z najbardziej rozpoznawalnych reprezentantów współczesnej literatury rosyjskiej.

Młodzieńcze lata przyszłego pisarza przypadły na początek ery stalinowskiej. Twórca *Dzieci Arbatu* był antystalinistą, poruszał bardzo ważne problemy dotyczące tożsamości społeczeństwa radzieckiego. Aby zrozumieć wybór tematów przez pisarza, należy zapoznać się z życiem w Rosji w latach 1924–1934. Powieść, która przyniosła mu światową sławę, została poświęcona wydarzeniom od przełomowego 1924 roku. W Kraju Rad właśnie wtedy rozpoczęły się przygotowania do Wielkiej Czystki i ludzi opanował wszechobecny strach. U schyłku lat trzydziestych w ZSRR panował ustrój w pełni totalitarny. Struktura władzy odpowiadała jego wymogom, system był maksymalnie scentralizowany. Decyzje i rozkazy płynące z góry musiały być bezwzględnie wykonywane. Obowiązywała zasada, że organ zwierzchni zawsze miał rację. Pozwoliło to na zbiurokratyzowanie aparatu władzy, rodziło strach przed podejmowaniem samodzielnych decyzji i narażeniem się przełożonemu.

Wyrocznią we wszystkich sprawach był Józef Stalin, a na straży sprawnej realizacji jego poleceń czuwały organy NKWD (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych). Wódz był przekonany, że strach to konieczne i najskuteczniejsze narzędzie obróbki człowieka. Bolszewicy panicznie bali się wszystkich, ale sami skutecznie wzbudzali to uczucie w innych. Strach, który był pobudzony represjami: aresztowaniami, egzekucjami, obozami koncentracyjnymi był najostrejszy. Znana powszechnie metoda Stalina wynikała z założenia, że nikt nie jest niewinny. Wszystkich mieszkańców Związku Sowieckiego ogarnął paniczny strach, wynikający z faktu, że każdy mógł okazać się wrogiem. Uważano, że jedyną możliwą postawą homo sovieticus (człowieka radzieckiego) było donoszenie nawet na syna, ojca czy matkę, jeśli okazali się wrogami.

Osobliwością ery stalinowskiej był monstrualny kult wodza, który rozpoczął się pod koniec lat dwudziestych. Przykładem są słowa ludowego poety Kazachstanu Dżambuła Dżabajewa, który pisał: „Stalin jest głębszy od oceanu, wyższy niż Himalaje, jaśniejszy od słońca, jest on nauczycielem wszechświata” (Heller, 1998, s. 101-102). Krwawy terror nie przeszkodził temu kultowi, ponieważ wierzono, że wszelkie zło działa się bez wiedzy Ojca Narodu.

W 1933 roku życie Rybakowa zmieniło się diametralnie: zesłanie na Syberię zamknęło mu na wiele lat możliwość normalnej pracy. Po odbyciu kary błąkał się po kraju, unikając miejsc, w których należało wypełniać szczegółowe kwestionariusze personalne. Nie miał prawa powrotu do Moskwy, ani osiedlania się w miastach, gdzie wymagano paszportu. Absolwent Moskiewskiej Wyższej Szkoły Inżynierii Transportu podejmował się różnych zajęć. Najczęściej był kierowcą w Ufie, Kalininie, Riazaniu i innych miejscach Syberii.

W czasie II wojny światowej został powołany do armii, walczył od obrony Moskwy do szturm na Berlin. Za odwagę w boju z ankiety personalnej, jesienią 1945 roku, wymazano mu zesłanie. Miał ponownie „czystą kartę” i po trzynastu latach od aresztowania, mógł wrócić do domu, do Moskwy. W pełni zrehabilitowano go jednak dopiero w 1960 roku. Rybakow nie miał konkretnego pomysłu na to co będzie robił po zakończeniu wojny. Zapisywał w zeszytach wspomnienia o rodzinnym domu, aby chociaż w ten sposób wrócić do szczęśliwego dzieciństwa związanego z domem dziadka, z Arbatem.

Jego pierwsza powieść ukazała się w 1948 roku, gdy miał trzydzieści siedem lat. I tak człowiek, który do tej pory był pionierem, komsomolcem, studentem, ładowaczem, kierowcą, inżynierem, żołnierzem, oficerem został pisarzem. Książki Rybakowa opowiadają historię pokolenia dzieci rewolucji, czasów, w których pisarz żył. W latach trzydziestych wielu bohaterów Rybakowa znalazło się na zesłaniu, w łagrach z powodu wymyślonych przestępstw, zaś w czterdziestych latach ginęli oni na froncie II wojny światowej.

Pisarz umiał tworzyć „bestsellery” i już w latach pięćdziesiątych zaczął pracę nad najświetniejszą swoją książką *Dzieci Arbatu*. Niestety czekały one na możliwość wydania ponad dwadzieścia lat. Na skutek interwencji wyższych instancji nie dopuszczono powieści do druku. Ukazała się ona dopiero w 1987 roku. Stała się symbolem „pierestrojki” (proces liberalizacji systemu komunistycznego).

System socjalistyczny doprowadził do dehumanizacji świata ludzkiego i zniewolenia człowieka. W ramach różnych form terroru, z groźbą śmierci na czele, dokonywała się transformacja człowieka w przedmiot posłuszny ideologii, a zarazem interesom władzy. Pisarze rosyjscy walczyli szczególnie o prawo do wolności twórczej, swobodnej wypowiedzi i oceny opisywanych zdarzeń. Sytuacja ta uległa znacznej poprawie po objęciu władzy przez Michaiła Gorbaczowa, który wprowadził reformy określone popularnie „pierestrojką” i „głasność” (jawność). Przywódca państwa

i jego współpracownicy zdawali sobie sprawę ze szczególnej roli jaką mogła odegrać literatura. Po raz pierwszy w całym okresie władzy sowieckiej zaistniało rzeczywiste jej oswobodzenie.

Przykładem tych swobód były *Dzieci Arbatu* Rybakowa odbierane nie tylko jako literatura, ale również jako polityczna manifestacja poglądów pisarza. W powieści, na przykładzie młodych mieszkańców Moskwy, autor opisywał narodziny systemu totalitarnego, który opierał się głównie na szpiegowaniu, donosicielstwie oraz czujności wobec rzekomych i rzeczywistych wrogów klasowych. Represje, czystki, zsyłki oraz cynizm i karierowiczostwo funkcjonariuszy partyjno-rządowych to zjawiska charakterystyczne dla epoki dyktatury proletariatu. Fabuła utworu przenosi czytelnika do różnych środowisk społecznych, poczynając od młodzieży akademickiej, mieszkającej na Arbacie, poprzez gabinety ministrów spraw wewnętrznych, aż do gabinetu Stalina na Kremlu. Opisuje także miejsca syberyjskich zsyłek.

Zdaniem Anatolija Rybakowa powinno się pisać o tej epoce całą prawdę, aby pokazać, czego należy unikać. Według opinii pisarza nie można prawdziwie rozbudzić człowieka, nauczyć samodzielnego myślenia, jeśli nie uda się uwolnić go od psychologicznego klimatu, jaki panował za czasów Stalina.

Należy zauważyć, że jako pisarza, interesowały Rybakowa ludzkie charaktery i dlatego starał się przedstawić Stalina jako literackiego bohatera, ale także jako postać historyczną. Ukazał zbrodniarza, który potrafił zapanować nad milionami obywateli Kraju Rad, a także wykluczać swoich wrogów. Portret dyktatora ukazany przez autora *Dzieci Arbatu* wyróżnia się z rzędu utworów, w których mówiono o wodzu ZSRR. Należy podkreślić, że Rybakow nigdy nie wyśmiewał fizycznej ułomności Josifa Wissarionowicza, który miał niesprawną lewą rękę. To go odróżniało od innych pisarzy, także od Aleksandra Sołżenicyna. Pisarz podjął próbę zbadania „fenomenu Stalina”.

Autor powieści wielokrotnie podkreślał, jakim szacunkiem, wśród prostych ludzi, cieszył się Stalin. Traktowali go jak ukochanego ojca, który dbał o swoje dzieci. Wierzyli, że to co działo się w kraju: aresztowania, zesłania służyły wyższemu celom. Ufali swojemu wodzowi i wielokrotnie uważali, że nie różni się niczym od nich samych. To co powiedział wódz było zawsze przyjmowane jako coś pewnego i nie podlegało dyskusji. Nikt nie ośmielał się protestować przeciw jego decyzjom, ponieważ zawsze znalazł odpowiednie wytłumaczenie na swoje postępowanie.

Młodzi bohaterowie powieści *Dzieci Arbatu* wierzyli w socjalizm, chcieli zostać inżynierami, prawnikami, architektami, żeby pracować dla ojczyzny. Nieszczęśliwy pomysł, żart, który wymyślili w gazetce studenckiej doprowadził do komsomolskiego śledztwa. Główny bohater – Sasza Pankratow został aresztowany i skazany na zsyłkę na Syberię za rzekome przestępstwo wobec władzy. W jednej chwili los dzieci Arbatu zmienił się. Rybakow pokazał dobrych, uczciwych ludzi, którzy, ze strachu, przyjmowali rolę „szpiegów” pracujących dla KGB (Komitet Bezpieczeństwa Państwowego).

Saszę możemy nazwać idealistą, który chciał uczciwie pracować dla kraju. Był młodym człowiekiem, który także lubił się bawić i żartować. Został oskarżony o oczernianie idei przewodnictwa pracy, z powodu dowcipnych fraszek na kolegów - studentów, które zespół redakcyjny umieścił w gazetce ściennej na rocznicę Wielkiego Października. Niewinne teksty oraz brak artykułu wstępnego o XVI rocznicy rewolucji, a także fakt, że ani razu nie wymieniono nazwiska towarzysza Stalina, spowodowały oskarżenie o uprawianie politycznej dywersji, antypartyjne wystąpienie i oszczerstwo. Pankratow nie przewidział, że jako przewodniczący koła, namawiając zespół do umieszczenia fraszek oraz rezygnację z artykułu wstępnego, mógł narazić siebie i ich na ogromne niebezpieczeństwo. Taka sytuacja mogła zdarzyć się tylko w „chorym społeczeństwie”, wśród ludzi, którzy potrafili w niewinnym wierszyku dostrzec zdradę wobec ojczyzny i partii. Sasza wierzył, że

obroni kolegów, lecz niestety okoliczności sprzysięgły się przeciwko niemu. Wtedy jeszcze nie rozumiał, że jednostka nie ma szansy w walce z systemem. Wierzył w partię i socjalistyczną sprawiedliwość. Absurdalne oskarżenie o kontrrewolucję zmieniło szczerego, trochę naiwnego studenta w człowieka, który zaczął zastanawiać się nad kruchością życia, ale nie powstrzymało go od wypowiedzenia nieostrożnych słów potępiających karierowiczostwo wśród członków partii.

Główny bohater *Dzieci Arbatu* cały czas dążył do prawdy i dlatego też nie zgodził się na podpisanie przyznania się do winy, w którym miał zamieścić zdanie oczerniające działania kierownika instytutu. Nie żałował swojej decyzji, mimo iż wiedział, że nie uniknie zesłania. Był dumny, że na nikogo nie doniósł, nikt przez niego nie cierpiał, nie przyczynił się do aresztowania swoich kolegów, którzy otrzymali jedynie nagany. W zdeprawowanym społeczeństwie udało mu się zachować szacunek wobec siebie. Nie poddał się wszechogarniającemu strachowi.

Anatolij Rybakow udowodniał w *Dzieciach Arbatu*, że antyludzka epoka nie zmieniła Saszy i nie zabiła w nim zasad moralnych. Bohater cały czas odróżniał dobro od zła, honor od hańby. Cały szereg zachowań Pankratowa na zesłaniu świadczył o tym, że nie poddał się władzy. Nie bał się szczerze rozmawiać z pełnomocnikiem NKWD o swoich poglądach.

Całkiem odmienną postawę ukazał autor opisując postać kolejnego bohatera Jurija Szaroka. Kolega Saszy chętniej akceptował prawa ulicy niż prawa społeczeństwa, w którym żył. Od dziecka rósł ze świadomością, że rewolucja wyrządziła mu krzywdę. Był pewien, że w innym ustroju, żyłoby mu się lepiej. Nienawidził polityki, ale wiedział, że tylko przynależność do komsomołu (komunistyczna organizacja młodzieży w Związku Radzieckim) otworzy drogę do studiów na wymarzonym kierunku. Na uczelni podtrzymywał wrażenie zaangażowanego w pracę społeczną, ponieważ nie chciał się wyróżniać. Organizacja partyjna rekomendowała go do pracy w organach NKWD. Wiedział, że tam będzie bezpieczny.

Stał się jednym z setek tysięcy pełnomocników operacyjnych, którzy zajmowali się werbunkiem donosicieli. Potrafił manipulować bliskimi mu ludźmi, przedstawiając siebie w pozytywnym świetle. Informował przyjaciół, że do pracy w NKWD poszedł z nakazu po ukończeniu instytutu. Jego kariera rozwijała się pomyślnie, nie miał wyrzutów sumienia, że groźbami zmuszał ludzi do współpracy z władzą. Nie dostrzegał tego, że na niewinnych ludzi donoszono z różnych pobudek: ze strachu lub z zawiści. Wszystko mogło się przydać i w odpowiednim momencie można było to wykorzystać do oskarżenia nieodpowiedniego obywatela. Za wyróżniającą się pracę zaproponowano mu wyższe stanowisko w Leningradzie z podwyższeniem stopnia i pensji.

Należy zauważyć, że człowiek, który nienawidził socjalizmu, nie był prawdziwym komunistą, decydował o losach tych, którzy wierzyli w partię, w ustrój i w Stalina. Losy jednostek, bohaterów powieści Anatolija Rybakowa zależały od działań władzy czyli aparatu państwowego stworzonego przez Stalina. Każde czynne przeciwstawienie się władzy mogło zakończyć się nie tylko uwięzieniem, zesłaniem, ale nawet śmiercią. Życie przedstawionych postaci zmieniło się diametralnie z chwilą aresztowania ich przyjaciela Pankratowa. Jeśli najbardziej zagorzały komsomolec i prawy człowiek został wciągnięty w machinę działań NKWD, to co mogło przydarzyć się im? Ze strachu woleli nie wyróżniać się, chociaż wciąż nie byli pewni, czy to pomoże uniknąć losu przyjaciela. Bezkompromisowy Szarok osiągał coraz wyższe szczeble w karierze zawodowej, wykonując z pełnym zaangażowaniem to, czego od niego oczekiwano. Nie chciał pewnego dnia znaleźć się po stronie przeciwnej. Koledzy Saszy widząc sukcesy, jakie osiągnął Jura, doszli do wniosku, że tak musiało być, że była to jedyna szansa przetrwania. Dostrzegli, że jako jednostki, nie mieli żadnej szansy na uratowanie niewinnego kolegi. Został on wciągnięty w polityczną rozgrywkę toczącą się na

uczelnii. Był „drobną śrubką” w „maszynie”, która miała działać zgodnie z zaleceniami dyktatora. Ich życie potoczyło się różnie, ale niestety w większości różniło się od młodzięczych marzeń.

Pisarz opowiadał w *Dzieciach Arbatu* o wydarzeniach, które miały wpływ na bohaterów powieści, a także starał się zbadać psychikę społeczeństwa lat trzydziestych XX wieku. Podkreślał, że strach w duszach ludzi stopniowo niszczył ich wiarę w możliwość zajęcia w życiu niezależnej postawy. Rybakow w powieści pokazywał jak wysoką cenę płacili ludzie żyjący w epoce stalinowskiej. Był jednym z pierwszych pisarzy, który zmusił czytelników do zastanowienia się nad sprawiedliwością tezy ważności punktu widzenia kolektywu ponad indywidualną. Główną bronią w rękach władzy był strach, który pozwalał wymusić pokorę. Anatolij Rybakow był także jednym z pierwszych, który podjął próbę wyjaśnienia charakteru Stalina i przyczyny wiary ludzi w mądrość wodza i sprawiedliwość jego polityki państwowej. Należy podkreślić, że dyktator doprowadził do unicestwienia milionów obywateli radzieckich. Rybakow pokazywał, jak wódz umacniał swoją władzę i zdecydowanie niszczył wszelkie przejawy myślenia innego, niż to, które było nakazane przez władzę. Pisarz mówił także o tym, że ludzie zaczęli zauważać tragiczny skutek procesów wprowadzanych przez Stalina.

Należy zauważyć, że autor *Dzieci Arbatu* pragnął pokazać, kim może stać się człowiek w warunkach braku wolności. Ci młodzi ludzie zostali okaleczeni i zdeprawowani, ich myśli, czyny oraz zachowanie poddawane były odgórnej kontroli i sterowaniu.

Reasumując powyższe rozważania możemy stwierdzić, że *Dzieci Arbatu* to powieść o życiu jednostek w strasznych czasach stalinowskich. Autor przedstawił w niej psychologiczny, bardzo przekonujący, portret dyktatora stojącego na czele aparatu państwowego.

Literatura

- Bazyłow, L., Wiczorkiewicz, P., 2005. *Historia Rosji*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Drawicz, A., 1992. *Spór o Rosję*, Warszawa, Interim.
- Fitzpatrick, S., 2012. *Życie codzienne pod rządami Stalina. Rosja radziecka w latach trzydziestych XX wieku*, tłum. Joanna Gilewicz, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Heller, M., 1989. *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Paryż, Pomost.
- Mucha, B., 1989. *Historia literatury rosyjskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rybakow, A., 1989. *Dzieci Arbatu*, tłum. Michał Jagiełło, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Iskry.
- Szniak, M., 1990. A. Rybakow: Żeby pisać, trzeba pisać. *Sztandar Młodych*, 199, 6.
- Szochina, W., 2011. Dziecko Arbatu. *Forum*, 8, 50-53.
- Старикова, Е., 1977. *Анатолий Рыбаков. Очерк творчества*, Москва, Издательство Детская Литература.

Źródła internetowe

- Волков, С., 2000. *Разговор с Анатолием Рыбаковым*. <http://romanbook.net/book/7466674/>
[dostęp: 22.01.2017]
- Румянцев, В., 2000. *Рыбаков Анатолий Наумович*. http://www.hrono.ru/biograf/bio_r/rybakov_an.php
[dostęp: 22.01.2017]
- Рыбакова, Т., 2005. *Счастливая ты, Таня*. <http://shevkunenko.ru/rybakov/tanya/glava053.htm>
[dostęp: 22.01.2016]

Krótką notką o autorze: *Studentka I roku II stopnia filologii rosyjskiej Uniwersytetu Gdańskiego. Absolwentka I stopnia Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania badawcze: okres stalinizmu oraz sytuacja społeczeństwa Rosji po rozpadzie ZSRR.*